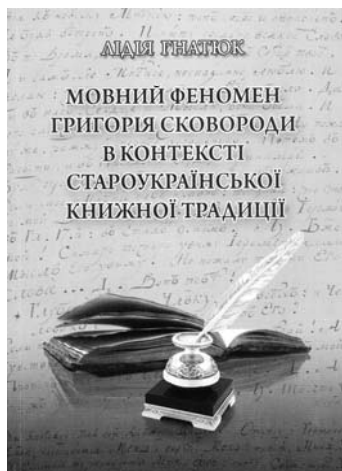

РЕЦЕНЗІЇ

ВАГОМЕ ОСМИСЛЕННЯ МОВНОГО СВІТУ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ*

На початку 2010 року українська філологічна наука збагатилася на вагоме монографічне дослідження, присвячене реконструкції мовної свідомості Григорія Сковороди — чи не найзагадковішої постаті в історії вітчизняної культури. Автор монографії — Лідія Павлівна Гнатюк, доцент кафедри історії та стилістики української мови Київського національного університету імені Т. Шевченка.

Книга написана гарним стилем, зі справжньою науковою глибиною, відчутним бажанням порушувати питання, що не мають простих відповідей, із залученням багатого фактичного матеріалу, який сам по собі може знайти застосування й у багатьох інших площинах, ніж ті, у яких їх так кваліфіковано представила й прокоментувала Л.П. Гнатюк. Сприймання змісту книги полегшує добре продумане структурування викладу. Після короткої передмови (с. 5—6) — чотири розділи, кожен із яких поділено на підрозділи, а 1—3 розділи на ще менші розряди. Варто вказати їх формулювання: **Розділ 1. Теоретичні засади дослідження мови Григорія Сковороди крізь призму староукраїнської мовної свідомості: 1.1. Мовна свідомість у парадигмі сучасної лінгвістики.** 1.1.1. Мовна свідомість як об'єкт лінгвістичних досліджень. 1.1.2. Мовна свідомість і мовна особистість. 1.1.3. Мовна особистість і мовна та концептуальна картини світу. 1.1.4. Реконструкція мовної свідомості та мовної особистості як проблема лінгвістики. **1.2. Мова Григорія Сковороди як об'єкт дискусій.** 1.2.1. Мова Г.Сковороди в оцінці автора та його сучасників. 1.2.2. Мова Г.Сковороди очима культурних діячів XIX ст. 1.2.3. Мова Г.Сковороди в оцінці українських і зарубіжних дослідників. 1.3. Мова Григорія Сковороди в контексті староукраїнської мовної свідомості: окреслення проблеми та шляхів її розв'язання (с. 7—65). **Розділ 2. Мовна свідомість Григорія**

Сковороди на тлі староукраїнської доби: 2.1. Джерела і чинники, що визначили специфіку мовної свідомості Григорія Сковороди. 2.1.1. Суспільно-політичний контекст формування особистості Г.Сковороди. 2.2.2. Староукраїнська літературна мова і суспільна мовна свідомість у кінці XVI—XVII ст. 2.1.3. Літературна мова і суспільна мовна свідомість в Україні у XVIII ст. 2.1.4. Освіта у становленні мовної особистості Г.Сковороди. 2.1.5. Вплив культури бароко на спосіб мислення староукраїнського книжника. 2.1.6. Прецедентні тексти в мовній практиці Г.Сковороди. **2.2. Мовно-філософські погляди Григорія Сковороди.** 2.2.1. Осмислення природи слова. 2.2.2. Двонатурність Біблії та слова як вияв іманентної двонатурності всього суцього. 2.2.3. Тлумачення слів як спосіб осягнення істини. 2.2.4. Мовне “многосвіття” як засіб багатомірною сприйняття дійсності (с. 66—182). **Розділ 3. Мовна практика Григорія Сковороди: хаос чи система? 3.1. Правопис і вимова як маркери мовної свідомості автора.** 3.1.1. Староукраїнська орфографічна традиція і проблема озвучення текстів Г.Сковороди. 3.1.2. Особливості наголошування як показник належності до мовно-культурного коду. **3.2. Питомі лексичні джерела формування мовної особистості Григорія Сковороди.** 3.2.1. “Українськість” староукраїнської лексики, або “Повірмо Сковороді!”. 3.2.2. Функціональні параметри генетично різнорідних граматичних одиниць. 3.3.3. Словотвірна варіативність. **3.4. Російські елементи в мові Григорія Сковороди (с. 183—297). Розділ 4. Барокова традиція в мовотворчості Григорія Сковороди. 4.1. Мовна модель мікркосмосу. 4.2. Мовна гра як вті-**

* Гнатюк Л.П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія / Л.П. Гнатюк. — К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2010. — 446 с.

лення філософсько-естетичної концепції слова. 4.3. Словотворчість. 4.4. Звукопис. 4.5. Фігури мови. 4.6. Метафора. 4.7. Символ (с. 298—368).

Завершують монографію висновки (с. 369—374), список умовних скорочень назв джерел дослідження, лексикографічних та довідкових праць (с. 375—384), а також об'ємистий перелік цитованої літератури (с. 385—446), у якому 709 пунктів.

Лише цей суто зовнішній вигляд мовознавчої праці Л.П. Гнатюк не може не викликати зацікавленості найширшого кола фахівців-гуманітаріїв. Авторка в досконалій формі знайомить читача з інтерпретаціями понять *мовна свідомість*, *внутрішня мовна свідомість*, *лінгвістична свідомість*, *мовні маркери національно-культурної свідомості*, представлених у дослідженнях від Гумбольдта до О.О. Белобородова (1987), О.І. Блінової (1989), С.Є. Нікітіної, Г.В. Єйгера (1990), Є.Ф. Тарасова (1996), Г.П. Мацюк (2001), В.І. Карасика (2004), І.В. Привалової (2005) та ін. (с. 7—17), з'ясовує суть термінів *мовна свідомість* і *мовна особистість*, зіставляючи різні точки зору й пропонуючи під мовною особистістю розуміти “індивіда, розгляданого в сукупності його мовних здібностей, зумовлених історично, національно-культурно, соціально та психологічно, які виражаються у здатності сприймати та творити тексти і слугують для досягнення певних цілей” (с. 30). Не випадково тут на перше місце поставлено історично зумовлені здібності. Уся концепція Л.П. Гнатюк щодо відтворення мовного світу Г. Сковороди побудована на вимозі неухильно триматися передусім принципу історизму, бо переважна більшість інтерпретацій, у яких піддається сумніву українськість мовної свідомості Г. Сковороди, українськість форми і змісту багатьох його писань, — так чи інакше виявляє недостатню міру застосування цього принципу.

Рясно цитуючи праці багатьох лінгвістів, Л.П. Гнатюк аргументовано доводить слушність власних думок, з-поміж яких як базисні сприймаються зокрема твердження, що “виняткової ваги у процесі реконструкції мовної свідомості видатної особистості минулого набуває дослідження створених нею оригінальних текстів (рукописів); наявні в них правки, вагання при виборі тих чи тих мовних форм, відхилення від тогочасних мовних норм можуть пролити світло на окремі процеси, що відбувалися в мовній свідомості автора” (с. 45), що “особливий інтерес становить реконструкція мовної свідомості староукраїнського суспільства (передусім його освіченої частини) кінця XVI — XVIII ст. і мовної свідомості Григорія Сковороди зокрема, що дозволить зрозуміти специфіку не лише мови мислителя, яка продовжує бути об'єктом лінгвістичних дискусій, а і процесів та явищ історії української літературної мови, дасть можливість поглянути на них “зсередини”, з'ясувати окремі дискусійні питання, зокрема про зв'язок між старою і новою українською літературною мовою” (с. 45—46).

Проаналізувавши поширені трактування мови Г. Сковороди як російської, Г.П. Гнатюк зробила висновок, що “такі враження виникають як наслідок дії сучасної мовної свідомості, яка істотно відрізняється від староукраїнської мовної свідомості часів Григорія Сковороди” (с. 60), “дослідники нерідко аналізують процеси і явища минулих епох з погляду сучасної їм свідомості, у тому числі й мовної, застосовуючи сучасні критерії до мовної реальності минулого” (с. 64).

Л.П. Гнатюк дає сконцентрований виклад важливих питань про функціонування мов в Україні в різні епохи, про джерела освіченості Г. Сковороди, звертаючи особливу увагу на те, що “у мовній свідомості староукраїнського суспільства (як і в лінгвістичній свідомості лексикографів та граматистів) кінця XVI — XVII ст. не існувало чіткої межі між церковнослов'янською та “простою” мовами, що підтверджують і пам'ятки літературної мови цього періоду” (с. 91), що староукраїнська мовна свідомість XVIII століття формувалася на ґрунті мовної свідомості попередньої доби, але “мав місце і певний вплив російської літературної мови, яка за своїм складом була близькою до слов'яноруської мови, а також культурний синтез другої половини XVIII ст. (60-х — 80-х років) у Росії, що призвів до розвитку єдиної літературної мови, у якій співіснували церковнослов'янські й російські компоненти з перевагою перших” (с. 97).

Значне місце в монографії Л.П. Гнатюк займають спостереження над ужитою Г. Сковородою лексикою, яка засвідчує ерудицію, широту і глибину знань філософа і письменника, бароковий (орнаментальний, грайливий) стиль його викладу, вишуканість думки. Дослідниця розкрила роль прецедентних текстів, які вплинули на стиль мислення і специфіку мовної свідомості Г. Сковороди (як, зрештою, й мовної свідомості української еліти тієї доби), показала на численних прикладах, що “витоки філософського дискурсу мислителя — у творах античності, Нового часу, у староукраїнській бароковій літературно-мовній традиції, Біблії, патристиці” (с. 130).

Весь третій розділ — переконлива демонстрація того, що мова Г. Сковороди — не хаос, не “важке язиччя”, як характеризував її В. Шевчук. Щоб пізнати внутрішню логіку, своєрідну гармонію писемної мови Г. Сковороди, треба оволодіти інструментом декодування цієї гармонії, що вимагає не формального заглиблення в добу Г. Сковороди, а максимально наближеного до тодішнього відчуття цінностей, тодішнього розуміння мовних доречностей і варіантності норми, тогочасних можливостей її словесно-графічного вираження.

Л.П. Гнатюк приділяє увагу проблемі озвучення **ъ** у творах Г. Сковороди, наводячи додаткові аргументи на користь і раніше висловлюваної думки іншими дослідниками, що цією буквою Г. Сковорода позначав [і]. Випадки позначення континуантів “ятя” буквою **е** трактуються як давня

риса українських текстів (із відбиттям і білоруського впливу з часів Великого князівства Литовського). Авторка в цьому зв'язку наводить слова І. Огієнка: “Вимовляли це *e*, звичайно, як *ї*” (с. 190). Насправді, мабуть, так було не завжди. Адже пам'ятки з північноукраїнських земель могли фіксувати різні континуанти “ятя”, у тому числі й *e* — і від цього “українськість” такого *e* не менша, тож висловлювання І. Огієнка про “чисту українську природу цього чужого нам *e*...” (с. 190) звучить дещо парадоксально: воно засвідчує спробу оцінювати як нібито чуже те, що не збігається з пізнішим нормативним. Але ж це неісторичний підхід. Вимова на місці “ятя” звука [e] у XVI—XVII і навіть XVIII ст. могла сприйматися як допустима варіативність — без відтінку чогось нерідного (адже середньонаддніпрянські говірки й досі “парадоксально” зберегли в окремих словах *e* на місці очікуваного *i* з “ятя”).

У монографії розкрито ряд інших особливостей орфографії Г. Сковороди (сплутування *ы* та *и*, паралельне вживання *і*, *и*, *ы*, перехід [e] в [o] після шиплячих перед споконвічно твердим приголосним, асиміляція наступним [a] попереднього [o] тощо).

Провівши значний обсяг роботи в напрямі зіставлення ужитих Г. Сковородою слів (кваліфікованих у літературі нерідко як російські) з лексикографічними джерелами, Л.П. Гнатюк переконливо доводить абсолютну їх “українськість”, хоч вони такими можуть не сприйматися нині носіями сучасної мовної свідомості. Цілковите обґрунтування має висновок дослідниці, що “чимало слів, які мовною свідомістю сучасної українськомовної людини сприймаються як російські (оскільки вони вживаються в сучасній російській літературній мові, бо вона продовжувала розвиватися на тій самій основі, на якій до кінця XVIII століття розвивалася і слов'яноруська мова), мали тривалу традицію використання на різних теренах України (не лише у книжних мовах, а й у народнорозмовному мовленні, звідки окремі діалекти успадкували давні значення слів) і в часи Г. Сковороди сприймалися староукраїнською мовною свідомістю як свої, українські. Значна частина цих лексем і донині вживається в різних українських говірках, які містять цінний матеріал для вивчення еволюції української мовної свідомості, зберігають давні елементи, що передавалися від покоління до покоління. На це необхідно зважати перед тим, як відректися від давніх українських слів, кваліфікуючи їх із позицій сучасної мовної свідомості як російські чи суржикові” (с. 250).

Ці та інші думки Л.П. Гнатюк мають неабияке значення для дальшого переосмислення в історії української мови західноукраїнського “язичя”. Оцінки цього явища в радянському мовознавстві нерідко поверхові й упереджено негативні. Хоча рукописні лексикографічні зібрання з багатотисячним лексико-семантичним фондом, наприклад, І. Лаврівського, Д. Федоринчука, А. Петрушевича

та ряду інших відомих осіб, що намагалися закласти фундамент для розбудови української (руської) літературної мови з опорою на церковнослов'янську писемну традицію, — досі залишаються “річчю в собі”. Якби принаймні згадані тут словникові матеріали, що зберігаються в архівах Львова і С.-Петербурга, були доступними широкому колу лінгвістів, висновки Л.П. Гнатюк, за нашим переконанням, були б додатково підсилені на користь домінанти української стихії в писаннях Г. Сковороди — але в не сучасних формах, а в тих, які були поширені в колі освічених людей XVIII — XIX ст.

У цьому контексті й позначене оглушення дзвінких перед глухими навряд чи сприйматиметься як відбита Г. Сковородою особливість російської мови — *ускій [луть]* (с. 292). Це явище добре засвідчене в пам'ятках, досі властиве й живій народній українській мові, хоч його дуже непослідовно відбивають сучасні орфоепічні стандарти і сучасний український правопис. Але заперечувати російські впливи (подекуди дуже відчутні) на мову Г. Сковороди, як добре видно з інших наведених дослідницею прикладів, не слід, бо такий вплив зумовлений рядом історичних закономірностей.

У рецензованій монографії багато цінних мікроетюдів, що стосуються різних мовних рівнів і пролягають у різних площинах лінгвістичного аналізу. Така всебічність підходів — добрий зразок для наслідування й дальшого вдосконалення у випадку, якщо будуть готуватися подібного наукового формату дослідження на іншому такому ж благодатному матеріалі.

Є всі підстави сподіватися, що книга Л.П. Гнатюк стане бажаним джерелом корисних і плодотворних відомостей про мовний світ Г. Сковороди, про закономірності появи цього унікального явища і його значення в нашій духовній скарбниці. Значну користь вона матиме в навчальному процесі — для викладачів і студентів вищих навчальних закладів: як у вивченні основних філологічних та історичних курсів, так і різних спецкурсів. Можна лише пошкодувати, що наклад книжки — усього 300 примірників.

Завдяки Л.П. Гнатюк Г. Сковорода став ближчим, сучаснішим і тому дорожчим. Хочеться порекомендувати всім філологам прочитати монографію “Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції” і посправжньому прислухатися до заклику дослідниці “Повірно Сковороді!” Тому Сковороді, який як мовна особистість формувався на основі біблійного імперативу *узнай себе* і який свою писемну мову характеризував як українську: *малоросійську, протонародну* (с. 214). Тож пізнаймо себе як народ і через Григорія Сковороду. Пізнавши глибше, які ми були, можливо, краще знатимемо, якими повинні бути...

Борис ГАЛАС,
доцент кафедри української мови УжНУ